

Толкач А.М.

старший викладач кафедри теорії

та історії держави і права, конституційного права,

Чернігівський національний технологічний університет

(Україна, Чернігів), angela-0044@mail.ru

АБСЕНТЕЇЗМ ВИБОРЦІВ: СВІТОВИЙ ДОСВІД ПОДОЛАННЯ ТА ШЛЯХИ ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

У статті розглядається абсентеїзм як різновид низької політичної участі виборців. Автор показує динаміку, яка свідчить про те, що показники активності на виборах в Україні падають, масштаб абсентеїзму зростає. Розкрито основний зміст такого поняття як абсентеїзм виборців та його причини. Охарактеризовано види відповідальності за абсентеїзм у зарубіжних країнах, які з використанням узагальнюючого методу показані у таблиці. Проаналізовано досвід зарубіжних країн, які використовують нетрадиційні способи голосування. Досліджено наслідки розвитку абсентеїзму та запропоновані шляхи його подолання в Україні. На думку автора, це має бути комплекс заходів, спрямований на підвищення правової культури виборців та організаторів виборів. В ньому необхідно передбачити роз'яснення норм виборчого законодавства, проведення спеціальних теле- і радіо передач, «круглих столів» та впровадження проектів щодо залучення молоді до суспільно-політичного життя України.

Ключові слова: абсентеїзм, вибори, виборці, голосування, ухилення від участі у виборах.

Tolkach A.N.,

Senior Lecturer of the Department of Theory

and the history of State and Law, Constitutional Law,

Chernihiv National Technological University

(Ukraine, Chernihiv), angela-0044@mail.ru

Voters' absenteeism: world experience and ways to its overcoming in Ukraine

The article deals with absenteeism as a kind of low political participation of voters. The author analyzes dynamics proving that the indicators of activity in the elections in Ukraine are falling, the scale of absenteeism is increasing. The basic content such thing as voter absenteeism. The types of responsables for absenteeism in foreign countries shown in the table on the basis of generalired method have been characterized. The experience of foreign countries us using non-conventional methods of voting has been analyzed. The consequences of absenteeism development have been researched and the ways of its overcoming in Ukraine have been proposed. According to the author, this should be a set of measures aimed at increasing the legal culture of voters and election organizers. It should provide for clarification of the norms of the electoral law, the holding of special TV and radio broadcasts, round tables and the implementation of projects to involve young people in the socio-political life of Ukraine.

Key words: absenteeism, elections, voters, voting, failure to participate in elections.

Толкач А.Н.,

старший преподаватель кафедры теории

и истории государства и права, конституционного права,

Черниговский национальный технологический университет

(Украина, Чернигов), angela-0044@mail.ru

Абсентеизм избирателей: мировой опыт преодоления

и пути его реализации в Украине

В статье рассматривается абсентеизм как разновидность низкого политического участия избирателей. Автор показывает динамику, которая свидетельствует о том, что показатели активности на выборах в Украине падают, масштаб абсентеизма растет.

119

Раскрыто основное содержание такого понятия как абсентеизм избирателей. С использованием обобщающего метода охарактеризованные виды ответственности за абсентеизм в зарубежных странах. Проанализирован опыт зарубежных стран, использующих нетрадиционные способы голосования. Исследованы последствия развития абсентеизма и предлагаются пути его преодоления в Украине. По мнению автора, это должен быть комплекс

мероприятий, направлених на підвищення правової культури виборців і організаторів виборів. В ньому необхідно передбачити роз'яснення норм виборчого законодавства, проведення спеціальних теле- і радіо передач, «круглих столів» і впровадження проектів по залученню молоді до громадсько-політичного життя України.

Ключові слова: абсентеїзм, вибори, виборці, голосування, ухилення від участі в виборах.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 70 Конституції України кожен громадянин України, який досяг на день проведення виборів вісімнадцяти років має право голосу на виборах і референдумах [4].

Вибори є невід'ємним атрибутом демократичного суспільства, тому, що саме цим шляхом в ньому відбувається відтворення та легітимація владних інститутів. Громадяни таким чином обирають напрямок суспільного розвитку і тих, кому вони довіряють цей напрямок реалізувати.

Впродовж п'яти останніх років в Україні відбулися позачергові парламентські вибори (2012 р.), позачергові вибори Президента (2014 р.) та місцеві вибори (2015 р.). Вони показали, що в Україні зростає кількість політично апатичних людей, яких називають абсентеїсти. Це обумовлено кризою масової свідомості, конфліктом цінностей, відчуженням більшості населення від влади і недовірою до неї, політико-правовим нігілізмом. Також певна частина суспільства втратила сподівання в якнайшвидше входження до кола високорозвинених країн та очікувань відкритого візового режиму.

Динаміка кількості виборців, які не брали участь у голосуванні така:

- явка виборців на позачергові вибори народних депутатів Верховної Ради України, які відбулися 28 жовтня 2012 року – 52,42%, тобто не голосувало – 47,58% [7].

- явка виборців на позачергові вибори Президента України, що відбулися 25 травня 2014 р. 60,3% , не голосувало – 39,7%;

- явка виборців на місцеві вибори, що відбулися 25 жовтня 2015 р. склала 46,62%, не голосувало 53,38% [8].

Наведені дані дають нам можливість побачити, як знизилась активність виборців в Україні. Статистика показує, що показники активності на виборах в країні падають, масштаб абсентеїзму зростає.

Актуальність дослідження. Інститут демократичних виборів існує в нашій країні вже двадцять п'ять років, проте з кожним роком рівень явки на виборчі дільниці, особливо під час виборів в місцеві органи влади, стає все нижче і нижче.

Проблема абсентеїзму на сьогоднішній день дуже гостро стоїть у всьому світі. Абсентеїчний тип поведінки існує в будь-якому суспільстві, однак його зростання свідчить про кризу легітимності політичної влади, недовіри людей до владних інститутів і небажання приймати участь у виборах, які не змінюють рівень життя у країні на краще.

Мета статті: з'ясувати поняття явища абсентеїзму виборців, проаналізувати досвід зарубіжних країн у подоланні проявів абсентеїзму та визначити шляхи його подолання в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Першими дослідниками абсентеїзму були вчені Чикагської школи Ч.Е. Мерріан та Г.Ф. Госселл. В 1924 р. вони провели інтерв'ювання американських виборців з метою виявлення мотивів ухилення від виборів.

Серед українських та зарубіжних учених, які займаються проблематикою абсентеїзму слід виділити наступних: Д.Ю. Гаврилюка, В.В. Красинського, І.О. Поліщука, О.В. Сидоренко, В.А. Стефановича, В.А. Стукаленка, Ю. Шведу.

120

Виклад основного матеріалу. Термін «абсентеїзм» походить від латинського “absent”, “absentis” – відсутній, та має декілька значень. Абсентеїзм – масове ухилення виборців від участі в голосуванні. Іншими словами можна сказати, що абсентеїзм – це байдуже ставлення людей до використання своїх політичних прав, ухилення від виконання громадянських обов'язків, передусім від участі у виборах. Абсентеїзм має два різновиди – абсентеїзм виборців і абсентеїзм парламентаріїв. Ми зосередимо свою увагу на абсентеїзмі виборців.

Перші свідчення абсентеїзму зафіксовані вже в III ст. до н.е. Саме тоді значна кількість римських громадян, які на відміну від афінян, не отримували жодних винагород за участь у політичних подіях і могли розраховувати тільки на власні сили, віддавали перевагу тому, щоб забезпечувати своє існування власною працею, і не могли дозволити собі частої та тривалої

участі у зібраннях, за винятком тих випадків, коли йшлося безпосередньо про їхні інтереси [12].

Реалії сьогодення вказують на те, що в багатьох країнах вважається нормальним, коли до виборчих скриньок приходять від третини до половини виборців. Такий стан викликає занепокоєння, науковці шукають пояснення цьому явищу.

Е. Переа дослідила причини абсентеїзму у 15 країнах Західної Європи і дійшла висновку, що серед головних чинників неучасті у виборах є індивідуальні мотиви, водночас простежується вплив дії різних інституційних стимулів. На думку дослідниці, дуже складно вивести загальноприйнятні залежності між абсентеїзмом індивідуальними та інституційними стимулами [13, с. 83].

Які б не були причини абсентеїзму, неприбуття громадян на виборчі дільниці понижує демократичний потенціал суспільства, це є показником відношення виборців до діючої влади. Саме свідома участь широких верств населення у виборах забезпечує перетворення демократії формальної в реальну.

Слід відзначити, що низька активність у виборах є проблемою не тільки України, але і більшості європейських країн.

Останнім часом у більшості демократичних країн світу спостерігається зменшення електоральної активності населення. Так, у Сполучених Штатах Америки участь у виборах бере 50 – 60% виборців, у Польщі (40%), у Великій Британії (75%), Німеччині (83%), Швейцарії (90%) [9, с. 240].

Ці дані засвідчують високий рівень абсентеїзму. В західних країнах відмова від участі у виборах, значним чином, викликана небажанням громадян змінювати владні інститути, що склались і діяльність яких схвалюється виборцем.

В Україні явище абсентеїзму також досить поширене. Під час кожних виборів є виборці, які не голосують по причині хвороби, перебування далеко від місця проживання. Цей факт є одноразовим. Проте є частина виборців із правом голосу, які не голосують систематично. Саме це явище в поведінці виборців й прийнято називати абсентеїзмом [11, с. 16].

Юридичні інструменти подолання абсентеїзму в Україні відсутні. Але у світі є приклади, коли законодавчо встановлена обов'язковість виборця прийняти участь в голосуванні, тобто ця норма закріплена в конституціях. В Україні

участь у голосуванні добровільна.

Так, неучасть у виборах у Мексиці призводить – до штрафу або позбавлення волі, у Греції й Австрії – до тюремного ув'язнення на строк від місяця до одного року; у Австрії – адміністративний штраф або ув'язнення протягом 4-х тижнів; в Аргентині особа, яка не брала участі у виборах, втрачає право перебувати на державній службі протягом трьох років; у Греції та Туреччині таку особу засуджують до позбавлення волі; у Бельгії, залежно від кількості проігнорованих виборів, передбачені різні за розмірами штрафи; в Італії участь громадян у виборах визнається їх обов'язком, за невиконання якого протягом п'яти років прізвища порушників вносяться до спеціальних списків, які виставляються на загальний огляд [13, с. 91].

На сьогодні для більшості громадян розвинених демократичних країн участь у виборах є головною формою їх участі в політичному житті.

121

У більшості європейських країн голосування є обов'язковим для громадян, цей принцип закріплений в законодавстві 31 країни світу. У цих країнах кожен громадянин повинен зареєструватися і з'явитися на виборчу дільницю для участі в голосуванні. Від виборців не вимагається голосувати за якогось конкретного кандидата, головна ціль – прийняти участь у голосуванні.

Наприклад, Конституція Італійської республіки ч. 2 ст. 48 визначає: «Голосування – особисте і рівне, вільне і таємне. Його здійснення є громадянським обов'язком [5, с. 429].

Конституція Греції зазначає, що здійснення виборчих прав є обов'язковою справою, виключення та карні санкції у кожному випадку визначаються законом. Обов'язковий характер голосування передбачається також у конституціях Австрії, Бельгії, Болгарії, Бразилії, Данії, Нідерланди, окремих кантонах Швейцарії, Об'єднаних Арабських Еміратах, Чилі, Туреччині, Коста-Ріці, Еквадорі та інших країнах.

У Сінгапурі неявка на виборчу дільницю тягне за собою виключення громадянина з реєстру виборців до моменту, поки громадянин не пояснить владі причину його відсутності на виборах.

Країни, які вирішили скасувати обов'язковість голосування зіткнулися з різким падінням явки громадян на вибори: в Нідерландах після скасування

обов'язкового голосування в 1967 р. цей показник впав на 20%, у Венесуелі – на 30% [10].

У Австрії та Греції, як альтернатива адміністративним санкціям, допускається навіть можливість кримінальної відповідальності. Наслідком цього є досить високий рівень участі у виборах (в середньому – 74%), що значно вище, ніж у США (39 – 48%). Виняток становить лише Швейцарія, де постійно фіксується найнижчий серед держав Західної Європи показник відвідування виборчих дільниць – 43,3% (1999 р.), що пояснюється поширенням практики проведення референдумів, часта участь у яких зумовлює в тому виборців [13, с. 82].

Розглянемо більш детально, яка відповідальність передбачена в зарубіжних країнах за неучасть у голосуванні, користуючись узагальнюючими даними таблиці.

Таблиця «Відповідальність за порушення виборчих прав у зарубіжних країнах»

Країна

Види відповідальності для виборців, які ігнорують вибори

Австрія

адміністративний штраф (від 25–70 євро) або ув'язнення протягом 4-х тижнів

Аргентина

особа, яка не брала участі у виборах, втрачає право перебувати на державній службі протягом трьох років або отримує штраф у розмірі від 20 – до 200 доларів

Бразилія

накладання штрафу і необхідність письмово пояснити причину неявки на дільницю для голосування

Бельгія

Залежно від кількості проігнорованих виборів, передбачені різні за розмірами штрафи від 50 до 125 євро. Після четвертого випадку ігнорування виборів – громадянин позбавляється виборчих прав на 10 років та втрачає право перебувати на державній службі

Італія,

Ірландія

участь громадян у виборах визнається їхнім обов'язком, за невиконання якого протягом п'яти років прізвища порушників вносяться до спеціальних списків, які виставляються на загальний огляд

Австралія, Німеччина, Кіпр, Сербія

накладання штрафу, Австралія – 35 доларів

Єгипет

сума штрафу не перевищує один долар, але державні органи можуть застосувати тюремне ув'язнення

Люксембург

перша неучасть в голосуванні – штраф 80 євро, а друга – 240 євро

Мексика

накладання штрафу або позбавлення волі

122

Сан-Марино

Туреччина, Греція

таку особу засуджують до позбавлення волі,

у Греції тюремне ув'язнення на термін від одного місяця до 1 року, позбавлення звань і посади

Пакистан

накладання штрафу у розмірі 60 доларів, або каторжні роботи терміном до п'яти років

Обов'язковість виборів забезпечується, наприклад, можливістю накладення штрафу на людину, яка не взяла участі у виборах. Санкція у вигляді штрафу передбачена в Австралії, Люксембурзі, Австрії. Причому в деяких країнах до осіб, що не беруть участь у виборах, може бути застосоване і більш суворе покарання. Наприклад, у Греції, Туреччині і навіть в Австрії деякий час було передбачене позбавлення волі. Термін цього позбавлення не дуже великий,

але нормальній людині і 1–2 днів, проведених у в'язниці, достатньо для сильного потрясіння на все життя. В Італії, в Ірландії передбачена така міра впливу, як громадський осуд. Списки осіб, які небрали участь у виборах, можуть опублікуватися в газетах. У Бельгії система заходів впливу дуже радикальна – від різних за розмірами штрафів до позбавлення громадянина виборчих прав на 10 років і права перебувати на державній службі [1].

Ні в кого не викличе сумнів той факт, що більшість із зазначених країн, відносяться до демократичних, цивілізованих держав.

У своєму дисертаційному дослідженні Д.Ю. Гаврилюк визначає, що такі сучасні зарубіжні практики попередження абсентеїзму:

- зниження рівня виборчого порогу явки (Азербайджан, США);
- запровадження і гарантування ініціативного способу формування виборчих списків (США, Люксембург);
- гарантування можливостей волевиявлення за довіреністю та поштою (Франція, Великобританія) [2, с. 15].

В умовах суспільно-політичних змін в Україні, потребує корекції і виборчий процес, а саме підвищення явки голосування виборців. Держава повинна виробити загальнонаціональну програму, яка буде направлена на подолання абсентеїзму виборців. Які заходи можуть бути проведені?

1. Держава може виробити юридичні механізми, одним з яких є передбачити юридичну відповідальність за неявку на вибори без поважних причин, як у деяких зарубіжних країнах.

Але не всі науковці підтримують думку щодо зміни конституційного права на конституційний обов'язок. Ми підтримуємо позицію тих науковців, які вважають, що примусові заходи суперечать Конституції і демократичним принципам держави. Примусова явка не тотожна ефективному голосуванню. Це повинен бути свідомий вибір виборців і розуміння вчинених дій, а не просто бездумний факт голосування. Застосування різного роду примусових заходів входить в протиріччя з принципом вільних виборів і добровільної участі в голосуванні. Застосовуючи до громадян примусові заходи за неучасть у голосуванні неможливо домогтися від них дійсної зацікавленості в житті держави.

2. Іншим виходом у подолання абсентеїзму може бути застосування досвіду зарубіжних країн з використання нетрадиційних способів голосування:

- використання механізму Інтернет-голосування, як це проводиться в Швейцарії, Естонії, Бразилії. Але треба зазначити, що подібний спосіб голосування не застрахований від маніпуляцій і при його використанні не може бути дотримана таємниця голосування;
- впровадження диференційованого підходу до різного рівня виборів (на місцевих виборах – мажоритарна система із правом відкликання депутата, а на парламентських – пропорційна з преференціями);
- голосування поштою;

Російський дослідник голосування В.В. Красинський пропонує виділяти зовнішнє та внутрішнє голосування поштою. На його думку, зовнішнє голосування поштою здійснюється громадянами, котрі володіють активним виборчим правом і знаходяться поза межами території держави, що передбачає надходження виборної кореспонденції з інших країн.

123

Внутрішнє голосування поштою здійснюється виборцями, котрі знаходяться на території держави свого громадянства, і припускає пересилання поштових відправлень у межах території даної держави. У ряді зарубіжних країн використовується лише зовнішнє голосування поштою (Бельгія, Франція, Італія), в більшості інших держав (Австрія, Австралія, Великобританія, Німеччина, Іспанія, Канада, Нова Зеландія, Швейцарія, Швеція) визнаються обидва види поштового голосування [6, с. 100].

- голосування через довірену особу;

У Великобританії встановлюється можливість голосування через довірену особу (бургоху). Законодавство встановлює вичерпний перелік підстав для надання такої можливості виборцю. Документальна частина процедури встановлює обов'язок виборця довести існування конкретних підстав [3, с. 110].

Голосування за дорученням також практикується у Швеції. Підставами для цього може слугувати похилий вік, фізичний стан, стан здоров'я, перебування у пенітенціарному закладі. При цьому доступ до процедури мають тільки ті виборці, які обслуговуються Поштовим відомством Швеції.

- створення громадських рад виборців (напередодні виборчих кампаній при парламентських та позапарламентських політичних партіях); ініціативний спосіб формування виборчого списку [2, с. 12].

Проведений аналіз проблеми абсентеїзму виборців дозволяє визначити шляхи подолання такого кризового явища, як абсентеїзм:

1. Розробка державної Програми підвищення правової культури виборців та організаторів виборів в Україні, в якій необхідно передбачити роз'яснення норм виборчого законодавства, створення спеціальних теле- і радіо передач, спеціалізоване навчання в старших класах середньої школи.

2. Доцільно спонукати молодь до більш активної участі у соціально-політичному житті країни в якості її повноправного суб'єкта. Статистика виборів показує, що високий відсоток молоді ігнорує виборчий процес. У них немає віри, щось зміниться в результаті голосування. Це важливий і тривожний показник, тому, що молодь повинна бути зацікавлена у зміні життя на краще. Доцільно впроваджувати у ВУЗах проекти, метою яких є виховання нового покоління політиків, підвищення рівня професійної освіти молоді, сприяння талановитим студентам у набутті адміністративного та політичного досвіду шляхом їх роботи помічниками-консультантами народних депутатів, а також у аналітичних групах при ВРУ.

3. Активізація виборців на виборах може бути істотно підвищена за допомогою засобів масової інформації. На наш погляд, слід приділяти велику увагу не тільки рекламі кандидатів, але і дебатам, «круглим столам», де будуть обговорюватися проблеми, які цікавлять громаду певного регіону, міста, села. Будуть проводитися порівняльні аналізи незалежних наукових установ із зазначенням відмінності у вигоді для конкретних соціальних груп, наприклад: з аграрного питання, з питань освіти, з питань охорони здоров'я, реформування ЖКГ та інші.

4. Виборча кампанія повинна мати патріотичну спрямованість. В Україні прийнято кандидатами, які балатуються у різні структури державної влади проводити концерти, екскурсійні, безкоштовні тури напередодні виборів. А якщо згадати практику, що існувала в роки СРСР, то вибори для кожної сім'ї було свято: це концертно-розважальні програми, подарунки для тих, хто вперше голосує, буфет на виборчих дільницях. На нашу думку, це особливо актуально для невеликих населених пунктів, життя яких не насичено яскравими і цікавими подіями на відміну від середовища великого міста.

У цілому, дії спрямовані на підвищення активності виборців, повинні мати комплексний характер. Це не повинно проводитися від виборів до виборів, програма повинна мати довготривалий характер, заходи повинні проводитися комплексно.

Якщо в Україні абсентеїзм буде поширюватись і надалі, то можливо постане питання про запровадження одного з вироблених світовою практикою засобів боротьби з ним.

124

Список використаних джерел

1. Абсентеизм (санкции за неучастие в выборах) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.regional.kz/opyt/allabout2/88-absentism.htm>
2. Гаврилюк Д.Ю. Абсентеїзм як феномен електоральної культури в контексті демократизації українського суспільства: автореф. дис.... канд. пол. наук: спец. 23.00.03 / Гаврилюк Дмитро Юрійович; Нац. педаг. університет імені М.П. Драгоманова. К., 2015. 20 с.
3. European Parliamentary and local Elections (Pilots) Act 2004 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.legislation.gov.uk
4. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
5. Конституция Итальянской Республики / пер. с итал. Л.П. Гринберга // Конституции государств Европейского Союза / [под общ. ред. Л.А. Окунькова]. – М.: Издательская группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – С. 423-450.
6. Красинский В.В. О проблемах почтового голосования на выборах в зарубежных странах / В.В. Красинский // Журнал российского права. – 2008. – № 12. – С. 100–107.
7. Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>
8. Офіційний сайт Центральної Виборчої Комісії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/vm_2015/
9. Поліщук І.О. Еволюція культури політичних виборів в Україні: Монографія / І.О. Поліщук. –Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. – 352 с.
10. Стефанович В.А. Принципы сводобного и обязательного голосования / В.А. Стефанович, О.В. Сидоренко // Молодежный научный форум: Гуманитарные науки: электр. сб. ст. по материалам VI студ. междунар.

заочной науч.-практ. конф. – М.: «МЦНО». – 2013 – № 6(6); [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://nauchforum.ru/archive/MNF_humanities/6\(6\).pdf](http://nauchforum.ru/archive/MNF_humanities/6(6).pdf)

11. Стукаленко В.А. Теоретичні аспекти абсентеїзму / В.А. Стукаленко // Правова держава. – 2014. – № 17. – С. 15–20.

12. Шведа Ю. Абсентеїзм / Ю. Шведа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yuriy-shveda.com.ua/en/communion/school-election-skill/266-absenteizm.html>

13. Шведа Ю.Р. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні / Ю.Р. Шведа. – Львів, 2010. – 462 с.

References

1. Absenteizm (sanktsyy za neuchastye v vyborakh) [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupa: <http://www.regional.kz/opyt/allabout2/88-absentism.htm>

2. Havryliuk D.Yu. Absenteizm yak fenomen elektoralnoi kultury v konteksti demokratyzatsii ukrainskoho suspilstva: avtoref. dys.... kand. pol. nauk: spets. 23.00.03 / Havryliuk Dmytro Yuriiovich; Nats. pedah. universytet imeni M.P. Drahomanova. K., 2015. 20 s.

3. European Parliamentary and local Elections (Pilots) Act 2004 // [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: www.legislation.gov.uk

4. Konstytutsiia Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>

5. Konstytutsyia Ytaliyskoi Respublyky / per. s ytal. L.P. Hrynberha // Konstytutsyy hosudarstv Evropeiskoho Soiuza / [pod obshch. red. L.A. Okunkova]. – М.: Yzdatelskaia hruppa YNFRA-M-NORMA, 1997. – S. 423-450.

6. Krasynskiy V.V. O problemakh pochtovoho holosovaniya na vyborakh v zarubezhnykh stranakh / V.V. Krasynskiy // Zhurnal rossiyskogo prava. – 2008. – № 12. – S. 100–107.

7. Ofitsiyniy sait Verkhovnoi Rady Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.rada.gov.ua>

8. Ofitsiyniy sait Tsentralnoi Vyborchoi Komisii [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.cvk.gov.ua/vm_2015/

9. Polishchuk I.O. Evoliutsiia kultury politychnykh vyboriv v Ukraini: Monohrafiia / I.O. Polishchuk. –Kharkiv : KhNU imeni V. N. Karazina, 2008. – 352 s.
10. Stefanovych V.A. Pryntsypy svodobnoho y obiazatelnoho holosovanyia / V.A. Stefanovych, O.V. Sydorenko // Molodezhnyi nauchnyi forum: Humanytarnye nauky: elektr. sb. st. po materyalam VI stud. mezhdunar. zaochnoi nauch.-prakt. konf. – M.: «MTsNO». – 2013 – № 6(6); [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupa: [http://nauchforum.ru/archive/MNF_humanities/6\(6\).pdf](http://nauchforum.ru/archive/MNF_humanities/6(6).pdf)
11. Stukalenko V.A. Teoretychni aspekty absenteizmu / V.A. Stukalenko // Pravova derzhava. – 2014. – № 17. – S. 15–20.
12. Shveda Yu. Absenteizm / Yu. Shveda [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://yuriy-shveda.com.ua/en/communion/school-election-skill/266-absenteizm.html>
13. Shveda Yu.R. Vybory ta vyborchi systemy. Yevropeiski standarty ta dosvid dlia utverdzhenniademokratii v Ukraini / Yu.R. Shveda. – Lviv, 2010. – 462 s.